

**FARG‘ONAVODIYSI SHAHARLARIDA MADANIY-MA‘RIFIY
MUASSASALAR TARIXIDAN**

Dilnoza G‘aniyeva

University of science and technologies

O‘zbekiston Toshkent

Annotatsiya

Mazkur maqolada **Farg‘ona vodiysi** shaharlarida an‘anaviy ta‘lim muassasalari bilan birga jadid maktablari va yangi maktablar tashkil qilinganligi, shaharlarda matbuot nashrlari va kutubxona va muzeylar vujudga kelishi tahlil etilgan

Tayanch so‘zlar: savod, milliy teatr, mahalliy aholi, mahalliy ayollar, rus-tuzem, havaskorlik teatri, gazeta

1917 yil Fevral inqilobidan keyin o‘lkada boshlangan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar jarayonida ta‘lim tizimi muammolari va islohotlari kun tartibidagi dolzarb vazifalardan biri edi. Xususan, 1917 yil 9–14 may kunlari Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan o‘lka o‘qituvchilari vakillarining I qurultoyida¹ ta‘lim tizimi bilan bog‘liq ko‘pgina masalalar muhokama qilindi. Qurultoyda «Turkiston o‘qituvchilar ittifoqi» tashkil etildi², o‘lkadagi rus-tuzem maktablarini tugatish, ularning o‘rniga milliy maktablar tashkil etish masalasi muhokama etildi. Turkiston vaqtli qo‘mitasining a‘zosi S.Maqsudov, sharqshunos L.Zamin va Farg‘ona viloyatining maorif bo‘yicha inspektori F.Egorov ma‘ruzalarida rus-tuzem maktablari mahalliy aholi savodxonligini oshirish ishiga qodir emasligini to‘liq asoslab, uning ishi samarasiz ekanligini e‘tirof etdilar³. O‘qish ona tilida olib borilishi, rus tili esa xorijiy til sifatida o‘qitilishi zarurligi ta’kidlab o‘tildi.

Biroq Turkistondagi 1917 yil sentyabr-oktyabr oylaridagi hokimiyat uchun kurashlar hamda Oktyabr to‘ntarishi ta‘lim tizimi islohotlari loyihasini to‘xtatib qo‘ydi.

¹ Комилов О. К. XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон миллий маорифидаги ўзгаришлар. Тарих фан. ном. ... дис. – Т., 2009. – Б. 43.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб... – Б. 133.

³ Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Туркистонда ўқиш-ўқитиш ишлари тарихидан // Халқ таълими. – 1993. – № 8–9. – Б. 48.

Milliy ziyolilar o'lkada zo'rlik bilan o'rnatilgan sovet hukumati va bolsheviklar faoliyati hamda mahalliy aholiga yot bo'lgan g'oyalaridan norozi bo'lishlariga qaramay, o'z mamlakati va xalqining kelajagi haqida qayg'urib, sovet andozalari va mafkurasi doirasida bo'lsa ham madaniyat, maorif sohasida faoliyat ko'rsatishga, xalqning savodini, ma'rifatini rivojlantirishga imkon qadar harakat qildilar. Ular ilmiy, madaniy-ma'rifiy muassasalar tashkil etish, mahalliy aholi uchun yangi maktablar ochish, o'qituvchi kadrlar tayyorlash, xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga jalb qilish, o'zbek tilida darsliklar yaratish, milliy teatr tuzish jarayonlarida faol ishtirok etdilar.

Bu jarayonlarda shaharlardagi ijtimoiy-madaniy infratuzilmalar, xususan, ta'lim muassasalari faoliyatida ko'plab o'zgarishlar sodir bo'ldi. 1917 yilda Qo'qon shahrining eski qismida 7 ta madrasa va 50 ta an'anaviy maktablar bo'lgan⁴. Xokimiyat uchun kurashlar avj olishi tufayli bu sohalarda o'zgarishlar sust bordi.

Masalan, Qo'qon shahri misolida olib qaraganda, 1917 yilda 7 ta yangi usul maktablari bo'lib, ularda 535 ta o'quvchi tahsil olgan bo'lsa, 1918 yilda esa 8 ta maktabda 600 taga yaqin o'quvchi tahsil olgan (shundan 135 nafar qizlar).

Vaqt o'tishi bilan yangi usul maktablarida diniy va dunyoviy fanlarning o'qitilishi bilan birga axloqiy-tarbiya ishlariga katta e'tibor berilishi natijasida ularning nufuzi orta bordi. Yangi usul maktablarida sinfda 30 tadan ko'p bo'lmagan bolalar faqat yoz va qish boshlaridagina maktabga qabul qilingan, har bir muallimda ko'pi bilan 3-4 ta sinf bo'lib, 7-8 yoshlardagi bolalarga 5 soatlik o'qish kuni joriy etilgan. Har darsdan so'ng 10 daqiqa tanaffus, juma va bayram kunlari dam olish, o'n oy o'qishdan so'ng yozgi ta'til joriy etilgan. Maktablar nufuzi kuchayib, 1921 yiga kelib Qo'qonda bunday maktablar soni 28 taga yetadi. Shundan 20 tasi mahalliy aholi uchun, 3 tasi yevropa millatiga mansub aholi uchun bo'lgan. Maktablarda 5.5 mingdan ortiq o'quvchi (2.418 nafar o'zbeklar, 2.374 nafar yevropa millatiga mansub aholi, 644 nafar yahudiylar, 143 nafar arman millatiga mansub) talim olganlar⁵.

1917 yilda Qo'qon shahrida ilgari faqat uy sharoitida o'qitilgan qizlar uchun dastlabki rasmiy maktablar ochilib, ularda o'zbek, tatar ayol o'qituvchilar dars bera boshladi. Maktabda Solihaxon Muhammadjanova (direktor), Muharram Qodirova,

⁴ Ёқубов Б. Фарғона водийсида Совет ҳокимиятининг ўрнатиш учун кураш. – Тошкент: Қизил Ўзбекистон, 1954. – Б. 26.

⁵ Знамя труда. 1921 г, 12 июня.

Gulsum Ko‘paeva, Fotima Burnasheva, Zebiniso Razzoqova, Maryam Sharipovalar faoliyat ko‘rsatganlar⁶. Pedagog o‘qituvchilar tayyorlash uchun 1918 yilda Qo‘qon shahridagi maktablarning birida uch oylik o‘qituvchi tayyorlash kursi tashkil etilib, unda 200 ga yaqin kishi tahsil olishi yo‘lga qo‘yildi⁷.

Bunday yangiliklar Namangan shahriga ham kirib keldi. Ilk yangiliklardan biri yangi tashkil etilgan Turon maktabi edi⁸. Maktablar madrasalar qoshida, xususiy uylarda ham tashkil qilina boshlandi. Masalan, Sardoba madrasasida Toji Rahmoniy degan kishi tomonidan 6 sinfli maktab, Chuqur ko‘cha, Ko‘zagarlik va Uychi ko‘chalaridagi xonadon boloxonalarida 4 sinfli maktablar tashkil etildi.

Bir yillik takroriy ta‘lim-tarbiya kursining ochilishi ham yangiliklardan biri edi⁹. 1923 yilda mazkur kursni tamomlagan 70 nafar o‘qituvchilar, Namangan uezdining 36 ta volostiga taqsimlanganlar.

Davriy matbuot xabarlariga ko‘ra, Namanganda ham qizlar maktabi tashkil qilingan bo‘lib, ularda muallimalar yetishmasligi bois 2–3 oy ishlab, yopib qo‘yilgan¹⁰. Namangandagi xotin-qizlar bo‘limi qoshida savodsizlikni tugatish maqsadida qisqa muddatli muallimalarni tayyorlash kurslari, keyinchalik, xotin-qizlar pedagogika bilim yurti ochilgan. Ularda tatar muallimalari faoliyat ko‘rsatishgan¹¹.

Namangan shahrida maktablar soni juda sekin bo‘lsa-da, ko‘payib borgan. 1919 yilda bitta 3 bosqichli o‘rta maktab tashkil etilgan bo‘lsa, ularning soni 1923–1924 o‘quv yilida 5 ta maktab va 22 ta sinfga, 1924–1925 o‘quv yilida 17 ta maktab va 42 ta sinfga ko‘paygan. Bundan tashqari, 1918 yilda uездда ikkita bolalar uyi ochilgan bo‘lib, unda 1923–1924 o‘quv yilida 106 ta, 1924–1925 o‘quv yilida esa 133 ta bola tarbiyalangan¹².

Qiyoslab olib qaraganda, 1914–1915 yillarda Namanganda 8 ta boshlang‘ich va bitta 4 sinfli 889 ta o‘quvchi ta‘lim oladigan shahar maktabi bo‘lgan bo‘lsa, 1924–1925 yillarga kelib 1149 ta o‘quvchi ta‘lim oladigan 17 ta maktab faoliyat ko‘rsatgan. Maorif tizimiga sarflanadigan mablag‘ asta-sekin ko‘paya boshladi. Xalq maorifi

⁶ Труды Кокандского Государственного Пединститута (серия общественных наук). Выпуск VII. – Ташкент: Фан, 1971. – С.53.

⁷ Инояттов Х. Ш. Октябрьская революция в Узбекистане. – Ташкент. 1957. – С. 304.

⁸ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 9-варақ.

⁹ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 10-варақ.

¹⁰ Ўтувчи. Наманганда маориф ишлари // Иштирокиюн, 1919 йил, №119-сон. – Б. 3.

¹¹ Насретдинова Д. Туркистон маданият ҳаётида татар-бошқирд аёлларининг тутган ўрни (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чораги): Тарих фан. ном.... дис. – Т., 2011. – Б. 103.

¹² НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 13-варақ.

uchun shahar byudjetidan 1923–1924 o‘quv yilida 42.293 so‘m, 1924–1925 o‘quv yilida esa 96.911 so‘m sarflangan.

Xuddi shu davrlarda Namangan shahrida ishlab turgan Inomjon Nizomboev ham shaharda xalq maorifi ishlarini rivojlantirishda katta ishlarni amalga oshirgan. Inomjon Nizomboev 1921 yil martidan boshlab Namangan shahar xalq maorif mudiri lavozimida o‘z faoliyatini boshlagan. Bu yillarda Inomjon Nizomboev o‘zining ko‘p qirrali hayotini Namangan shahrida xalq maorifining rivojlantirishga sarf qilgan.

Bu davrda mahallalarda eski usul maktablari ham saqlanib qoldi va o‘z faoliyatini davom etardi. Ammo ularning ahamiyati pasayib bordi. 1923–1924 o‘quv yilida shaharda bunday maktablar soni 49 tani tashkil etgan bo‘lsa, bir yil o‘tgach ular 29 taga tushib qoldi.

Darhaqiqat, Namanganda xalq maorifini rivojlantirish oson bo‘lmagan. Buning sababi, maktablarda muallim kadrlar yetishmas edi. Shu tufayli 1924 yili Namanganda dastlabki o‘qituvchilar tayyorlash kurslari ochilgan. Unga xat-implodan xabardor ko‘plab yoshlar jalb etiladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarga Abduqodir Qayumiy, G‘ulomjon Akromxonov, Obidulla va Abdulla To‘qmulin, Lutfilla Olimpiylar saboq berganlar.

Andijon shahrida ham ta‘lim muassasalari o‘zgarib bordi. 1914 yilda Andijon shahrida 22 ta maktab¹³, Andijon uezdida esa 55 ta talabaga ega bo‘lgan 2 ta madrasa, 100 o‘quvchisi bo‘lgan 7 ta qorixonona, 1500 o‘quvchiga ega bo‘lgan 103 ta erkaklar maktablari, 704 o‘quvchisi bo‘lgan 45 ta ayollar maktablari faoliyat olib borar edi¹⁴. Shaharning eski qismida 9 ta o‘zbek va 2 ta qiz bolalar maktabi ochilgan. 1917 yil apreldan boshlab Turkistonning ko‘pgina shaharlarida tashkil etilgan «Muslimalar maorif jamiyati»ning sho‘basi Andijon shahrida ham ochildi. Lekin unda ko‘proq mahalliy tatar ayollari qatnashganlar. Masalan, mazkur jamiyat yetakchiligida shaharda haftaning juma kunlari bo‘lib o‘tadigan siyosiy o‘qishlar Robiya Safarova tomonidan amalga oshirilgan¹⁵.

Andijon shahrida faoliyat yuritgan xalq ta‘limi tomonidan 1918 yilda shaharning yangi qismida 6 ta yetti yillik rus maktabi, 1 ta o‘n yillik va 1 ta bir bosqichli arman

¹³ Труды Андижанского государственного педагогического университета. Том XI. Выпуск III. – Андижан. 1964. – С. 283.

¹⁴ Андижон вилоят Давлат архиви, 76-Фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 11-12-варақлар.

¹⁵ Қўчқорова О. Андижон муслималари ҳақида // Улуғ Туркистон, 1917, 23 август.

maktabi tashkil etilgan. Bundan tashqari, shaharda rus-tuzem maktablari ham faoliyat yuritgan.

1918 yil oxiriga kelganda Andijonda 15 ta milliy maktablar va 9 ta rus maktablari mavjud bo'lgan. Ularda 98 ta o'qituvchi jami 2.948 ta o'quvchiga ta'lim bergan¹⁶. O'zbek maktablarida 1947 nafar o'g'il va 212 ta qiz bolalar ta'lim olganlar¹⁷.

1921 yilda Andijon shahrining eski qismida yana 1 ta o'g'il bolalar maktabi va uchinchi qiz bolalar maktabi ochildi. Bundan tashqari 1 ta tatar va ozarbayjon millatiga mansub aholi bolalari uchun maktab ochildi.

1922 yilga kelib Andijon shahrida 2 ta 4 va 7 yillik rus maktablari bo'lib, ularda 575 ta bola ta'lim olgan¹⁸. Biroq maktablarda malakali kadrlar yetishmagan, shu bois shaharda qisqa muddatda olti oylik o'qituvchi tayyorlash kurslar tashkil qilingan. Unda 1919 yildayoq 80 nafar pedagogik kadrlar tayyorlangan.

Andijon shahrida Xalq talimi bo'limiga qarashli 2 ta bolalar internati ham bo'lib, u yerda mahalliy va rus millatiga mansub bolalar tarbiyalangan (228 ta mahalliy bolalar va 80 ta yevropa millati bolalari). Andijon shahridagi maktab va internat o'quvchilari yilda ikki marta tibbiy ko'rikdan o'tkazilgan, shahardagi 4-sonli maktabda bolalar ambulatoriyasi ham tashkil qilingan edi. 1924 yilga kelib ham Andijon shahrida o'qituvchilar yetishmas, o'rtacha har bir maktabga 2 nafar o'qituvchi to'g'ri kelgan¹⁹.

1917 yil noyabr oyida Farg'ona (Skobelev) shahrida ilk sovet maktabi (40 nafar bola tahsil olgan) tashkilotchilari T. N. Qori-Niyoziy va Hamza Hakimzoda Niyoziy edilar.

1922 yilda Farg'ona (Skobelev) shahridagi 12 ta maktabdan, faqat 2 tasigina o'zbek maktablari bo'lib, uning ham bittasi eski maktab edi. Mahalliy maktablarda 59 nafar o'quvchi ta'lim olgan²⁰. Shuningdek, shaharda bitta tatar maktabi ham faoliyat ko'rsatgan. Unda 2 ta sinf mavjud bo'lib, o'quvchilar soni esa 33 ta, shundan 8 tasi qizlar edi. Ota-onalarning istagi bilan maktabda 6 ta o'zbek bolalari ham talim olgan. Maktabda o'quvchilarga 2 ta o'qituvchi saboq bergan. Shaharda 1918–1919 yillarda

¹⁶ Ардаширов А. Ф. Борьба за советскую школу в Андижане (1917–1918) // Учёные записки Андижанского госпединститута. Т.2. 1955. – С. 89.

¹⁷ АВДА, 128-фонд, 1-рўйхат, 75-иш, 15-варақ.

¹⁸ ЎзР МА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 430-иш, 28-варақнинг орқаси.

¹⁹ Нурмухаммедов Х.У. История развития социалистического города Андижана (1917–1950 гг). Дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1981. – С. 68.

²⁰ ЎзРПДА нинг Фарғона филиали, 111-фонд, 1-рўйхат, 897-иш, 2-варақ.

xalq talimi bo‘limi²¹, o‘qituvchilar tayyorlash kurslari, 1924 yildan pedagogika bilim yurti faoliyat ko‘rsata boshlagan.

O‘sh shahrida 1918 yilda 14 ta bir bosqichli maktablar tashkil qilingan²². Ularning 12 tasi o‘zbek va 2 tasi esa rus maktablari bo‘lgan²³. Biroq o‘qituvchilar sonining kamligi hamda maktab jixozlari va o‘quv qurollari yetishmasligi tufayli mavjud 12 ta o‘zbek maktablaridan atigi 6 tasi ishlagan. Shuningdek, ikki bosqichli 1 ta rus maktabi ham bo‘lib, o‘qituvchi yetishmasligi oqibatida maktab faoliyat ko‘rsatmagan. 1922 yilga kelib O‘sh shahrida 1 ta rus maktabida 156 nafar bola hamda 15 ta mahalliy maktabda 700 nafarga yaqin bolalar ta‘lim olgan²⁴. Shu bilan birga, shaharda 1 ta bolalar maktab internati va 1 ta mahalliy ayollar uchun tashkil qilingan maktab ham faoliyat ko‘rsatgan.

1920 yil 17 sentyabrda Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Sovetining «Aholi o‘rtasida savodsizlikni tugatish to‘g‘risida»gi dekreti asosida shaharlarda savodsizlikni tugatish maktablari ochila boshlandi. Turkiston Respublikasida savodsizlikni tugatish bo‘yicha jami 1700 ta maktab bo‘lib, ularda 50 ming tinglovchi tahsil olar edi.

1924 yilda Farg‘ona shahrida 5 ta savodsizlikni tugatish maktablari bo‘lib, u yerda darslar 2 smenada o‘zbek va rus tillarida olib borilgan. Shuningdek, savod o‘rganish maktablari uchun kurslarda 2 mingdan ortiq o‘qituvchi tayyorlangan.

1918 yil 21 aprelda Toshkentda Turkiston Xalq Universiteti ochilishi munosabati bilan shu yilning iyun oyida universitetning Qo‘qon filiali tashkil qilinadi²⁵. 1919–1920 yillarda Qo‘qonda xotin-qizlar instituti, o‘rta texnik o‘quv yurti tashkil etildi, ularda mahalliy millatga mansub qizlar ta‘lim olishi yo‘lga qo‘yildi. 1920 yilda Qo‘qon shahrida birinchi pedagogika texnikumi ochildi²⁶. Bilim yurtida o‘zbek tili va adabiyoti fanidan Ashurali Zohidiy, rus tili va geografiya fanidan esa bilim yurtining tashkil etilishiga katta hissa qo‘shgan shaxslardan biri T.N.Qori-Niyoziy talabalarga saboq bergan. Biroq mazkur texnikumda mahalliy millatga mansub qizlar ta‘lim oluvchilarning 7–8 foizini tashkil etgan, xolos. Buning sababi

²¹ Хроника событий Октябрьской революции в Узбекистане (ноябр 1917-июнь 1918 г.). – Ташкент, 1975. – С. 185.

²² Якубов Б. Из истории партийной организации Ферганы. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 101.

²³ ЎзР МА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 5-варақнинг орқаси.

²⁴ ЎзР МА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 430-иш, варақ-44.

²⁵ ЎзР МА, Р.1630-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 36-37 варақлар.

²⁶ История Коканда.... – С. 70.

qizlarning o'qishga kam qatnashishi sabablarini diniy ulamolar qarshiligi, sovet maktabi oldiga qo'yilgan vazifalarni to'la anglab yetgan o'qituvchilarning yetishmasligi, darsliklar va qo'llanmalarning yo'qligi bilan izohlanar edi²⁷.

1918 yil 8 iyulda Andijon shahrida Turkiston Xalq Universitetining filiali, noyabr oyiga kelib shaharda politexnika bilim yurti²⁸, pedagogika bilim yurti (8.731 talaba) tashkil qilingan.

1920 yil 20 fevralda Andijon shahrida 60 kishiga mo'ljallangan o'qituvchilar tayyorlash kurslari ochilgan. Kurslarda ayni vaqtda 65 nafar mahalliy aholi vakillari tahsil olishgan. Shu yilning 1 may oyidan boshlab 3 ta ayollardan iborat o'qituvchi tayyorlovchi kurslar ham ochilib, u yerda dastlab mahalliy aholi vakillaridan 10 kishi ta'lim olgan.

1920 yili Skobelev uezdida asosan, yevropaliklarning bolalari uchun tashkil etilgan 4 ta bolalar bog'chasi bor edi. 1921 yilga kelib Andijonda bolalar bog'chasining soni 7 taga yetib, ularda 466 nafar bolalar tarbiyalangan²⁹. Bolalar bog'chalarida tarbiyachi sifatida asosan, Andijon shahridagi gimnaziya maktabi va qisqa muddatli kurslarda tahsil olgan ayollar faoliyat ko'rsatgan. 1921 yilda shahardagi qisqa muddatli kurslarda 36 nafar o'zbek qizlari tahsil olgan.

Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng aholi orasida madaniy muassasalarning yangi tizimi shakllana boshlandi. O'sha davrda Farg'ona vodiysi shaharlarida adabiyot, musiqa va teatr sohasida yuz bergan o'zgarishlarda H. H. Niyoziyning o'rni katta bo'ldi. Hamzaning maorif, adabiyot, musiqa va teatr sohasida bosilib turgan asarlari Farg'ona yoshlari, xalq san'atchilari, musiqachilari va ashulachilari o'rtasida keng tarqalgan, ularning Hamzaga bo'lgan muhabbatlari ortib borgan. Shu bilan birga, Farg'ona yoshlari o'rtasida Hamzaning Marg'ilonda 1915 yili tashkil qilgan muallimlar tayyorlash maktabida o'qigan shogirdlari ham ko'p edi. Bularning hammasi Hamzaning Farg'ona shahrida maorif va teatr sohasidagi ishlarining tez rivojlanishi uchun turtki bo'ldi. Uning tashabbusi bilan 1915 yilda Qo'qon shahrida havaskorlik teatriga asos solingan edi³⁰. Shuningdek, Hamzaning rahbarligi va uning ishtiroki bilan 1918–1919 yillarda Farg'ona viloyatining bir nechta shaharlarida mahalliy teatrlar tashkil topdi. 1918 yilning

²⁷ История Узбекской ССР в 4-х тт. Т.3.Т. – Ташкент: Фан, 1967. – С. 375.

²⁸ Известия ТАССР. 1918 г, 16 ноября.

²⁹ АВДА, 128-фонд, 1-рўйхат, 87-иш, 25-26 varaqlar.

³⁰ Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошлари. – Тошкент., 2013. – Б. 297.

o'rtalarida Farg'ona shahrida Hamza rahbarligida drama teatri to'garagi tashkil etiladi³¹.

Hamza maorif idoralari va yoshlar tashkilotlarining yordami bilan 1918 yil sentyabr oyida havaskor yoshlardan iborat «Qo'qon drama truppasi»ni tuzgan³². Truppa ishlay boshlagach, shahar maorifi uni o'z qaramog'iga oldi va uning artistlariga maosh to'lay boshladi. Truppa repertuarlari asosan, Hamzaning asarlaridan iborat edi.

1921 yil Qo'qon viloyati tashkil etilgach, Qo'qon teatri viloyat teatriga aylantirildi. 1924 yilda esa teatr davlat teatriga aylantirilgan³³. Hamzaning harakati bilan 1918 yil Andijon shahrida ham «Qizil g'uncha» deb ataluvchi badiiy havaskorlik truppasi tashkil etilgan va bu truppa andijonlik san'atkorlardan To'xtasin Jalilov, Abduvahob Azimov, Is'hoq qori Karimov, Muhiddin hoji Najmiddinov, Orifjon Toshmatov, Mirzajon Alimov, To'ychi Aminov kabi san'atkorlar faoliyatlarini boshlaganlar³⁴. Oradan biroz vaqt o'tgach, shaharning yangi qismida ham Fotih Boybekov tashabbusi bilan o'zbek va tatar yoshlari ishtirokida yana bir to'garak tuzilgan. Har ikkala truppa 1918 yilning oxirlarida birlashib «Birlashgan Andijon truppasi» deb atala boshlangan.

1919 yilning sentyabr oyida Farg'ona muzofoti maorif ishlari noziri H.H.Niyoziy teatr tuzish maqsadida Namanganga kelgan va «Ko'k ko'ylik» truppasini tashkil etgan³⁵. Truppa a'zolari, asosan, partiya, sovet tashkilotlarining xodimlaridan iborat bo'lib, ular orasida inqilobiy qo'mita raisi Inomjon Nizomboev, qidiruv bo'limi boshlig'i Oxundada Solixonhojiev, adliya xodimi Usmon Abdurahmonov, o'qituvchilardan Fotimaxon Abdurahmonova, Eshon Nizomiy, jurnalist Himoyiddin Yo'ldoshqoriev, Asil Mansurov, shoir va o'qituvchi Rafiq Mo'minovlar bo'lgan³⁶. Oradan biroz vaqt o'tgach, teatr jamoasi safiga san'atga havasmand yoshlardan Abdulla To'raxonov, Muhiddin Abdullaxonov, Asqar Rahmoniylar qo'shilgan. Truppaning repertuarlari, asosan, Hamzaning asarlaridan iborat bo'lgan. Kichik

³¹ Культурное строительство в Туркестанской АССР (Сборник документов). Том 1. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – С. 17.

³² Раҳмонов М. Ҳамза ва ўзбек театри. – Тошкент: Ўз ССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 180-181.

³³ Ўзбекистон Республикаси Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. 11-том. – Б. 209.

³⁴ Турсунбоев С. Андижон театри. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. –Б. 6.

³⁵ НВДА, 796, 1-рўйхат, 45-иш, 48-варақ.

³⁶ Абдураззоқов И. Ҳамза изидан бориб. // Наманган ҳақиқати. 1977 йил, 4 февраль.

hajmdagi spektakllar qisqa vaqt ichida tayyorlanar va har oqshom namoyish qilinardi.

1919 yil sentyabrdan boshlab, Hamza Namangan shahrida truppa a'zolari bilan mashg'ulotlar o'tkazish bilan birga, ularga aktyorlik va rejissuradan ta'lim berishni boshlagan. Namanganda Hamzaning o'zi «Padarkush», «Etim va yetimalar» asarini sahnalashtirgan³⁷.

1919 yildan Hamza «Sharq kechalari» uyushtirib, konsert va spektakllar tashkil etish uchun Andijonga tashrif buyuradi, havaskor artistlar yordamida o'zbek teatr truppasini tashkil etgan. «Sharq kechasi» katta tayyorgarlik bilan yaratilgan teatrlashgan xalq tomoshasi bo'lib, o'z oldiga eski turmush illatlarini fosh qilish, xalqni teatrga qiziqtirish, havaskorlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi vazifalarni qo'ygan edi. «Sharq kechasi» o'zining tarbiyaviy ta'sir kuchi bilan Andijon teatrchilik harakatida salmoqli o'rin egallagan edi.

Andijonga Farg'onadan ham teatr truppalari tashrif buyurib, aholi o'rtasida «Boy ila xizmatchi», «Farg'ona fojeasi» spektakllarini namoyish etganlar. Andijondagi havaskorlik truppasini «O'zbek davlat truppasi»ga aylantirilib, 1919 yil 14 dekabrda havaskorlar truppasi uning bazasida Davlat teatri tashkil etilgan³⁸. Shunday qilib, 1919 yil oxiridayoq Andijon maorifi qaramog'ida «Umid» nomli Andijon o'zbek davlat teatri rasmiy ravishda tashkil topgan³⁹.

Shu tariqa Andijon shahrining yangi va eski qismida teatr binolari faoliyat ko'rsata boshlagan. 1924 yildan boshlab teatr truppasi uchun eski shahardagi karvonsaroy binosi berilgan. Artistlar va mahalliy tashkilotlarning yordami bilan teatr binosiga aylantirilgan.

Sovet hokimiyati bu maskanlar faoliyatidan mafkuraviy vosita sifatida foydalanishga harakat qildi. Masalan, teatr san'atidan milliy madaniyat ravnaqi niyatida emas, balki g'oyaviy maqsadlar yo'lida foydalanildi. Bu xolatlar ularning repertuarlariga ham ta'sir etgan.

Madaniy muassasalar ichida kutubxonalar alohida o'rin tutgan. XX asr boshlarida mahalliy ma'rifatparvarlar tomonidan ilk xalq kutubxonalari tashkil qilina boshlangan. Xususan, 1914 yilda Qo'qon shahrida 2 ta kitob do'koni ochiladi. Ularning biri «Chig'atoy» deb nomlanib, u yerda rus va eski o'zbek yozuvidagi

³⁷ Юсупов И., Мирзалиев Э. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. – Наманган., 2010. – Б. 65.

³⁸ Андижанская правда. 1961 г, 12 февраля.

³⁹ Раҳмонов М. Ҳамза ва ўзбек театри... – Б. 185.

kitoblar sotilgan⁴⁰. 1915 yilda Hamza Hakimzoda tomonidan shaharda «G‘ayrat» deb nomlangan kutubxona tashkil etilib, unga Toshkent shahrida chop etilgan yangi darsliklar va qo‘llanmalar hamda ta‘lim-tarbiyaga oid adabiyotlar olib kelingan⁴¹. Shuningdek, 1909 yilda tatar ziyolisi I.K.Sharipov rahbarligida Namanganda ham kitob do‘koni ochilgan. 1919 yilga kelib Namangan shahrida kitob do‘konlarining soni 15 taga yetgan⁴².

1918 yilda Namangan shahridagi yog‘ zavodi klubi qoshida birinchi ommaviy kutubxona ochilgan. Kutubxonaning fondi dastlab 500 ta kitobdan iborat bo‘lib, ular mahalliy kitobsevarlar tomonidan sovg‘a qilingan edi⁴³. Kutubxonaga tashrif buyuruvchilarning asosi shaharliklardan iborat bo‘lib, ularning soni 200 dan ortiqroq kishini tashkil etgan.

1923 yilda Namangan shahrida yana ikkita kutubxona tashkil etilib, ularning birinchisi mahalliy aholiga, ikkinchisi esa rus millatiga mansub aholiga xizmat qilgan⁴⁴. Shunday bo‘lsa-da, bu davrdagi kutubxonalarining moddiy ahvoli og‘ir bo‘lishi bilan birga, ularda kadrlar ham yetishmas edi. Kutubxona binolari talab darajasida bo‘lmagan.

1917 yilda Cho‘lpon tomonidan Andijon shahrining eski qismida «Turon kutubxonasi» ochildi va uning yonida bir qiroatxona ishga tushgan. 1918 yil baxor oyidan boshlab kutubxona ishlari «yangicha», «inqilobiy» asosda qaytadan qurila boshlangan. 1922 yilda Andijon shahrining yangi qismida joylashgan kutubxonaning kitob fondi rus aholisi uchun 7.412 tani tashkil etgan bo‘lsa, shaharning eski qismida joylashgan kutubxonaning fondi 1.226 kitobdan iborat bo‘lgan⁴⁵. Shuningdek, Qo‘qon shahrida ham 2 ta kutubxona bo‘lib, ularning birinchisi 3.000 kitob fondiga ega bo‘lgan va mahalliy aholiga xizmat qilgan, ikkinchisi esa 12.000 kitob fondiga ega bo‘lib, rusiyzabon aholiga xizmat ko‘rsatgan⁴⁶.

⁴⁰ Труды Среднеазиатского государственного университета. Новая история, выпуск XVII, Исторические науки, книга 7. Издательство САГУ. – Т., 1954. – С. 92.

⁴¹ Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошлари... – Б. 303.

⁴² Юсупов И., Мирзалиев Э. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. – Наманган., 2010. – Б. 71.

⁴³ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 10-варақ.

⁴⁴ НВДА, 13-фонд, 1-рўйхат, 17-йиғма жилд, 19-варақ.

⁴⁵ АВДА, 128-фонд, 1-рўйхат, 121-иш, 13-варақ.

⁴⁶ ЎзР МА, Р.20-фонд, 1-рўйхат, 289-иш, 20-варақнинг орқаси.

Shaharlar aholisining madaniy hayotidagi yangiliklardan biri drama va musiqa to'garaklarining tashkil qilinishi edi. 1918 yilda Namangan shahrida Xalq uyi ochilgan, rus-o'zbek ma'rifat tarqatuvchi to'garagi tashkil etilib, unda turli xil konsertlar va kechalar o'tkazilgan⁴⁷. «Xalq uyi»ga ziyolilar, amaldorlar va savdo-sanoat doiralari vakillaridan tortib, xizmatchilar, o'quvchilar va ishchilargacha kelib turgan.

1921 yilda Qo'qon shahrining eski qismida bir oy ichida 5 marta o'zbek ayollari ishtirokida o'tkazilgan yig'ilishlar natijasida musulmon ayollarining klublari tashkil etilgan⁴⁸. Ushbu klubning 50 ga yaqin musulmon ayol a'zolari bo'lib, klub tashkil etilganidan bir oz vaqt o'tgach, o'zbek tilida spektakllar namoyish eta boshlagan. Shuningdek, klubda turli xil mavzularda ma'ruzalar o'qilgan va ayollarning iltimosiga ko'ra, eski shaharda savodsizlikni tugatish maktablari tashkil qilingan⁴⁹. 1922 yilda Qo'qonda ayollar bo'limi tomonidan dramatik to'garaklar ham ochilgan⁵⁰.

1923 yil Qo'qon shahrida ochilgan Mehnatkashlar uyi madaniy-ma'rifiy tadbirlar o'tkaziladigan markazga aylangan. Madaniy-ma'rifiy tadbirlarda turli sohalarga bag'ishlab tashkil etilgan ko'rgazmalar asosiy o'rinni egallagan⁵¹.

XX asr bo'sag'asida shaharlardagi madaniy muassasalar tizimida muzeylarni tashkil qilinishi ham o'z o'rniga ega bo'ldi. Dastlabki o'lkashunoslik muzeyi 1899 yilda Farg'ona shahrida ochilib, u 3 ta (tabiat, etnografiya, qishloq xo'jaligi) bo'limlardan iborat bo'lgan⁵². 1920 yilda Namangan va Andijon shaharlarida ham muzeylar ochiladi⁵³. Namangan shahridagi muzey xalq ta'limi bo'limiga qarashli 1-maktabning fizika fani o'qituvchisi Vladimir Ivanovich Ivanov yetakchiligida tashkil qilingan⁵⁴. Ushbu maktab muzeyida dastlab fizika fanidan o'quv asboblari jamlangan edi. Keyinchalik esa V.I. Ivanov boshchiligida maktab o'quvchilari tomonidan o'lka tabiati, tarixi, etnografiyasiga oid ko'plab eksponatlarning olib kelinishi natijasida shaharda o'lkashunoslik muzeyini alohida tashkil etish uchun

⁴⁷ Народная газета. 1918 г, 19 сентября.

⁴⁸ Известия ЦИКа ТАССР 1921 г, 14 июля.

⁴⁹ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. – Т., 1975. – С. 61.

⁵⁰ ФВДА, 121-фонд, 2-рўйхат, 507-иш, 93-варақ.

⁵¹ История Коканда..... – С. 88.

⁵² ЎзР МДА, Р.394-фонд, 3-рўйхат, 2-иш, 181-182-варақлар.

⁵³ Рабочий путь. 1920, 28 март

⁵⁴ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 4-варақ.

harakat boshlanadi. Sa'y-harakatlar oqibatida Namangan shahridagi savdogar Hamdam Qalandarovga tegishli bo'lgan do'kon binosi muzeyga ajratib beriladi. Muzey tashkil etilgan dastlabki paytda uning jamg'arma xazinasida 1000 ga yaqin eksponatlari mavjud bo'lgan⁵⁵. Namangan shahar xalq ta'limi bo'limi shaharda yangi tashkil etilgan o'lkashunoslik muzeyidagi eksponatlar sonining ko'payishiga e'tibor qaratib, 1920–1925 yillar davomida Turkiston xalq muzeyidan sut-emizuvchilar va qushlarning eksponatlari, noyob tangalar va boshqa ko'plab eksponatlar keltirilgan. 1923 yil oxiriga kelib muzeyning zoologiya, mineralogiya, anatomiya, numizmatika, fizika kabi bo'limlari mavjud bo'lgan. Shu yili muzeyning eksponatlari soni 770 taga yetgan. 1920 yilda muzeyga 3.205 ta, 1923 yilda esa 20.339 ta odam tashrif buyurgan⁵⁶.

1924 yilda Qo'qon shahridagi xon saroyida ham o'lkashunoslik muzeyiga asos solindi⁵⁷. 1924 yilning sentyabr va noyabr oylarida Qo'qon shahridagi sobiq xon o'rdasida Farg'ona viloyati qishloq xo'jaligiga bag'ishlab o'tkazilgan ko'rgazmaga 70 mingga yaqin kishi tashrif buyurgan⁵⁸. Ko'rgazmaga olib kelingan materiallar Qo'qon shahar o'lkashunoslik muzeyining ekspozitsiyalaridan asosiy o'rin egallagan.

Bu yillarda Skobelev shahrida Farg'ona vodiysining tabiati, tarixi va tabiiy boyliklariga oid materiallarni mujassam etgan muzey ham tashkil etildi⁵⁹.

1917 yilgi fevral inqilobidan so'ng Qo'qonda milliy matbuot namunalari ko'plab chop etildi. Obidjon Mahmudov «Tirik so'z», Po'lat Soliev «El bayrog'i», Ahmad Davishev «Xalq g'ayrati», Xaloyiq jamiyati «Ravnaqul islom» gazetasini chop ettirdilar. 1917 yil martidan qo'qonlik jadidlar «Kengash» jurnalini, ma'rifatparvar tadbirkor Rahimjon Xoji Shodi o'g'li «Hurriyat» jurnalini, Ashurali Zohiriy «Yurt» jurnalini nashr qildirgan. Abdulla Avloniy ta'biricha, «bu jurnal shu vaqtgacha chiqqan jurnallarning eng ko'rkami va ma'naviy tomondan boyi edi»⁶⁰.

⁵⁵ Мирзалиев Э. Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи: кеча ва бугун. – Фарғона., 2010. – Б. 10.

⁵⁶ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 5-варақ.

⁵⁷ Шодмонова С. Ўзбекистон шаҳарларида трансформация жараёнлари (1917-1924 йиллар). – Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2015. – Б. 231.

⁵⁸ Правда Востока. 1924 г, 2 декабря.

⁵⁹ ЎзР МА, Р.20-фонд, 1-рўйхат, 717-иш, 37-варақ.

⁶⁰ Туркистон. 1924 г, 24 июня.

1918 yildan boshlab Qo‘qon shahrida o‘zbek tilida «Narodnaya gazeta», «Kokandskaya pravda» (keyinchalik «Izvestiya Sovdepa» deb atalgan) gazetalari nashr etila boshlangan⁶¹.

Yuqorida nomlari keltirilgan gazeta va jurnallarning umri qisqa bo‘lgan bo‘lsa-da, ular Turkiston milliy matbuoti tarixida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, ularning sahifalarida o‘nlab taniqli adiblar, maqolanavislar va jamoat arboblarning ozodlik, milliy mustaqillik, ma‘rifatparvarlik haqidagi qarashlari ilgari surilgan edi.

1917 yil oxiridan boshlab hozirgi «Namangan haqiqati», «Namanganskaya pravda» gazetalarning dastlabki sonlari «Narodnaya gazeta», «Erkinlik», «Ishchilar qalqoni», «Sovdep», «Rosta» kabi nomlar bilan «Matbaai Is‘hoqiya» bomaxonasida chop etila boshlagan⁶². Shuningdek, 1917 yildan boshlab Namanganda rus tilida «Izvestiya Namanganskogo Soveta rabochix, soldatskix i dexkanskix deputatov» deb nomlangan gazeta chiqa boshlagan. Gazeta dastlab haftada 3 marta nashr etilib, 1919 yildan uning tiraji soni 350-400 nusxaga yetkazilgan.

1918 yil 18 yanvardan boshlab Namangan ijroiya Sovdepi organiga tegishli bo‘lgan «Narodnaya gazeta» 300–400 adadda⁶³ chiqa boshlagan.

1918 yil 1 sentyabrdan boshlab Namangan ishchi, dehqon va askarlar sovetining organi «Ishchilar qalqoni» (hozirgi «Namangan haqiqati» nomli gazeta – M. U.) gazetasi 600 adadda chiqa boshlagan. Bu gazeta Turkiston Ijroiya Qo‘mitasi Favqulodda komissiyasining ko‘rsatmasi bilan ishchi, dehqon va askar deputatlari Namangan Ijroiya qo‘mitasi tomonidan nashr qilingan. Gazetaning birinchi soniga Tohir Fatxullin degan kishi mas‘ul muharrirlik qilgan. Gazeta haftaning seshanba, juma va yakshanba kunlari 1919 yilgacha 400 nusxada chop etilib, uning bahosi 35 tiyin qilib belgilangan⁶⁴. Gazeta haqida ma‘lum tasavvurlar bo‘lishi uchun uning birinchi sonini quyida tahliliy tarzda keltirish mumkin. Jumladan, «Ishchilar, o‘z gazetalaringizga mushtariy bo‘lib yozilingizlar» sarlavhasi ostidagi xitob bilan murojaat qilingan va «haftada 2 marotaba chiqadigan gazeta» deb e‘lon berilgan. Namanganda «Xalq musiqa maktabi ochildi» sarlavhasi ostida e‘lon bosilib, unda musiqa maktabida o‘qish bepulligi va bunga a‘zo bo‘lish manzillari ko‘rsatilgan. «Maslak va maqsad» maqolasi gazetaning chiqishi munosabati bilan, uning maqsadi

⁶¹ Советский Туркестан. 1918 г, 20 октября.

⁶² Самадов Ю. Мавлоно Ибрат ворислари. – Наманган. 1999. – Б. 5.

⁶³ Наша газета. 1918 г, 14 февраля.

⁶⁴ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 20-варақ.

va maslagi nimadan iboratligi ko'rsatilgan hamda inqilobdan oldingi matbuotsiz musulmonlar ahvoli va matbuotga ega bo'lgan davr tahlil etilgan. Shuningdek, gazetada noma'lum muallifning «Iztirob» nomli she'ri berilgan bo'lib, unda podsho hukumati davri qoralangan bo'lsa, yangi hurriyat zamoni afzalligi aks ettirilgan.

Namanganda 1919 yil avgustdan boshlab esa haftada uch marta o'zbek tilida «Izvestiya» gazetasi va rus tilida «Byulleten Namanganskogo Sovdepa»⁶⁵ gazetasi 200 adadda nashr etila boshlagan. 1919 yil noyabrdan boshlab esa, musulmonlarning «Erkinlik»⁶⁶ (Svoboda) deb nomlangan gazetasi va o'zbek tilida «Uyg'onish» gazetalari ham nashr etila boshlagan. «Erkinlik» gazetasi sahifalarida Akmal Ikromov, Husayn Makaevlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy masalalarga doir maqolalari bosilgan.

1919 yilga kelib Farg'ona viloyatida bosmaxonalar soni 5 taga yetdi, ular Farg'ona, Qo'qon, Namangan va ikkitasi Andijon shahrida joylashgan edi. Biroq shu yildan boshlab o'lkadagi barcha tipografiya va litografiyalar musodora qilinib, davlat tasarrufiga o'tkazilgan.

Farg'ona vodiysida nashr qilingan «Yangi Farg'ona» nomli gazetaning birinchi soni 1918 yil 4 dekabrda 1919 yil 1 iyulgacha Qo'qon shahrida «Xalq gazetasi», 1919 yil 1 iyuldan 1921 yil 3 fevraligacha Farg'ona shahrida «Yangi Sharq», 1921 yil 3 fevraldan 1921 yil 25 maygacha Qo'qon shahrida «Mehnat bayrog'i», 1921 yil 27 maydan boshlab «Farg'ona» va, nihoyat, 1926 yil 22 oktyabrdan boshlab «Yangi Farg'ona» nomi bilan Qo'qonda nashr qilina boshlagan. Yangi Farg'ona gazetasining 1918–1920 yillardagi faoliyati juda qiyin sharoitlarga to'g'ri kelgan. Gazetada ishlash uchun malakali kadrlar yetishmas edi. Gazeta sahifalarida «Andijon», «O'sh», «Namangan», «Qo'qon», «Marg'ilon», «Muhim xabarlar», «Maktab turmushidan», «Farg'ona yoshlari», «Chet ellarda» kabi mavzularda joylarda sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy voqealar yoritilgan.

1920 yil iyuldan boshlab Rossiya telegraf boshqarmasi Namangan bo'limining haftada 3 marta: chorshanba, juma va yakshanba kunlari o'zbek tilida nashr etiladigan «Rosta»⁶⁷ deb nomlangan gazetasi chiqa boshlagan. 1920 yil 19 oktyabrdan boshlab Namangan shahrida o'zbek tilida V.Isxaqov, D.Shayxov,

⁶⁵ НВДА, 13-фонд, 4-рўйхат, 8-иш, 69-70-варақлар.

⁶⁶ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 48-варақ.

⁶⁷ НВДА, 796-фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 2-варақ.

M.Yo‘ldoshqoriev va L.Alimovlarning sayi-harakatlari bilan «Qizil tikon» deb nomlangan jurnal ham nashr etilgan.

Shunday qilib, XX asr boshlarida Farg‘ona vodiysi shaharlarida matbaachilikning vujudga kelishi va uning rivojlanishi xalqning siyosiy faolligini oshirish va ilg‘or fikrlar bilan qurollantirishda hamda ijtimoiy-ma‘rifiy fikrlarning takomillashuvida katta ahamiyat kasb etdi.

1918 yilda Marg‘ilon shahrida «Sanoyi nafisa» deb nomlangan qiziqchilar truppassi tuziladi. Yusufjon qiziq, Bolta hofiz, Mamatbobo Sattorov, usta Olim Komilov, Otaxo‘ja Saidxo‘jaev, Qo‘zixon Madrahimov, Xulosa shaharlarda ijtimoiy-madaniy muassasalar soni ko‘payib bordi. Bu davrda an‘anaviy ta‘lim muassasalari bilan birga jadid maktablari ham asta-sekin tugatib borildi. Ularning negizida yangi maktablar tashkil qilindi. Ta‘lim maskanlari dastlab turfa xil bo‘lib, keyinchalik tobora ma‘lum standartlarga o‘ta boshladi. Ularning o‘quv dasturi ham hukmron mafkura ta‘siriga moslashtirib borildi.

